

فخر آسمان قرآن پژوهی

اندویداد قرآن پژوه بزرگ معاصر حضرت آیت الله معرفت

عالم ربانی و فقیه صمدانی، قرآن پژوه سترگ و مفسر بزرگ حضرت استاد آیت الله شیخ محمد هادی معرفت (متولد ۱۳۰۹ ش کربلا و متوفای ۲۹ دی ۱۳۸۵ ش قم) در خانواده ای که همه از عالمان دین بودند، دیده به جهان گشود.

پدرش شیخ علی از خطبای بنام آن دیار و نواده شیخ عبدالعالی میسی اصفهانی بود. شیخ محمد هادی دوره سطح را در حوزه کربلا و تحصیلات عالی فقه و اصول را در سال ۱۳۷۰ قمری با ورود به حوزه علمیه کهنسال نجف اشرف شروع کرد. محضر برجسته ترین فقهای معاصر نجف؛ آیات عظام سید محسن حکیم، سید ابوالقاسم خوبی، شیخ حسین حلی، محمد باقر زنجانی، فانی اصفهانی و امام خمینی (اعلی الله مقامه الشریف) را غنیمت شمرد و در همین ایام قسمت اعظم کتاب ولایت فقیه یا حکومت اسلامی امام (ره) را برای چاپ به عربی تحریر کرد. استاد در سال ۱۳۵۰ ش رحل اقامت به حوزه شریف قم افکند و از محضر آیات عظام اراکی (در فقه)، میرزاهاشم آملی (در اصول) و بویژه علامه سید محمد حسین طباطبایی (در تفسیر) بهره بسیار اندوخت. وی به موازات تدریس خارج فقه و اصول با همتی ویژه به تحقیق و تدریس گسترده در زمینه علوم و معارف حیات بخش قرآن - که از اوان جوانی دغدغه فکری و اعتقادی او بود - پرداخت که محصول چند ده سال تحقیقات عمیق خود را با تدوین کتاب عظیم «التمهید فی علوم القرآن» و ده ها اثر برجسته دیگر به جامعه قرآنی و جامعه اسلام عرضه کرد که نقشی ماندگار در تاریخ قرآن پژوهی خواهند داشت.

التمهید که در سال ۱۳۶۹ خورشیدی به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی برگزیده شد، را باید جامع ترین منبع مباحث علوم قرآنی در جهان شیعی دانست که از زمان انتشار، به عنوان کتاب درسی حوزه و منبع کارشناسی ارشد و دکترای دانشگاه انتخاب شد.

کار سترگ آیت الله معرفت

اگرچه قرن هشتم و نهم هجری را باید دوران ظهور جامع ترین منابع قرآن پژوهی اهل سنت یعنی «البرهان»

۲۸۴۲

بدرالدین زرکشی و «الاتقان» جلال الدین سیوطی دانست، اما همچنان جهان تشیع تا قرن حاضر چشم به راه تدوین کتابی جامع در این زمینه بود.

اوج وضعیت اسفبار مسلمانان زیرسلطه استعمار خارجی و استبداد داخلی در قرن سیزده و چهارده هجری، متفکران نواندیش و مصلحان خیراندیش حوزه های دینی شیعی، بخصوص حوزه کهنسال نجف و حوزه نویای قم را به فکر بازگشت به آموزه های اصیل و رهایی بخش اسلام واداشت. پس از چندی، از قضا، شعله «نهضت بازگشت به قرآن» همزمان در ایران و عراق روشن شد. مفسر کبیر علامه سیدمحمدحسین طباطبایی و شاگردان برجسته ایشان در حوزه قم علم احیای معارف قرآن و تفسیر را برافراشتند و سترگ ترین مأموریت های این نهضت را به عهده گرفتند. تفسیر عظیم «المیزان» ره آورد این نگاه ویژه و نو به قرآن بوده و اما، از دیگر سو، در زمینه علوم القرآن - مبادی و مبانی علم تفسیر - کارهای به زمین مانده کم نبود. فقیه بزرگ حوزه نجف، آیت الله سیدابوالقاسم خویی مقدمات و مقومات امر تفسیر را در کتابی فاخر به نام «البيان في تفسير القرآن» و در یک جلد عرضه کرد. گرچه نظرات قویم و پخته خویی، نوید تحولی شگرف در حوزه قرآن پژوهی می داد، اما کار آن مرحوم به دلایلی ادامه نیافت، لذا همچنان بسیاری مباحث این علم از دیدگاه شیعه مورد بررسی جدی قرار نگرفت. در اینجا بود که شاگرد فرزانه ایشان، آیت الله معرفت که همواره سودای زدودن غبار غربت و گرد مهجوریت از قرآن را در سر می پروراند، دست به کاری کارستان زد و مقدمات ورود به آستان تفسیر را از دیدگاه شیعه، به نحوی شایسته و بایسته مورد کنکاش قرار داد. کتاب جامع «التمهید فی علوم القرآن» محصول این نگاه عالمانه بود که موجبات فخر جریان نوپای قرآن پژوهی شیعه را فراهم آورد. او بحق وارث دو مکتب قرآن پژوهی عراق و ایران و حلقه رابط دو نحله قرآن شناسی نجف و قم بود.

البته در بررسی جریان نهضت قرآن پژوهی شیعی، نباید نقش بدیع و جایگاه منیع عالمانی چون آیت الله سیدعلی کمالی دزفولی صاحب «قانون تفسیر» را از یاد برد. استاد کمالی به موازات کاری که صاحب «البيان» و «التمهید» در حوزه عراق آغاز کردند، از سال ۱۳۴۸ ش در تهران به تشویق مترجم چیره دست قرآن آیت الله شیخ محمدکاظم معزی فعلیتی را شروع کرد که ثمره آن ارائه پاسخ هایی در خور، روشن و روان به نیازهای عرصه پژوهش های

۲۸۴۲

قرآنی ایران بود. همزمانی آغاز به فعالیت قرآن پژوهی آیت الله معرفت به سال ۱۳۸۰ قمری در عراق و آیت الله کمالی به سال ۱۳۴۸ شمسی در ایران، قابل تأمل و بررسی است.

کار سترگ استاد معرفت به نمایندگی از شیعه، تدوین اثری گرانسنگ و جامع به نام «التمهید» برای عرضه در کنار آثار وزین به یادگار مانده از قرآن پژوهان بزرگ اهل سنت چون زرکشی و سیوطی است، البته تدوین اثری با این جامعیت، فصاحت و عصاره های علمی تنها از عهده عالمی جامع الاطراف چون آیت الله معرفت برمی آمد.

استاد فقیه همین نگاه را به ساحت معارف قرآن نیز کشاند. کتاب «التفسیر الاثری الاجامع» با طرح کلی ۳۰ جلد را وجه همت خود کرد؛ اثری که قرار بود به تحلیل و تنقیح روایات تفسیری و تفاسیر اثری به جای مانده پرداخته و با ادله متقن به داوری شجاعانه در آن باب پردازد، اما افسوس و هزاران افسوس که تنها دو جلد از آن در زمان حیات استاد به دست چاپ سپرده شد. باشد که این کار نیز ختم به خیر شده و توسط خواص شاگردان ایشان به انجام رسد.

سلوک عملی استاد

علم بی عمل و یا دانش بی تهذیب نفس، نقض غرض است. اخلاق، منتهی الآمال علم و دانش است. عالم عامل آیت الله معرفت را بی تردید باید از مصادیق بارز این آیه شریفه به شمار آورد که: «انما یخشی الله من عباده العلماء» (۲۸/ فاطر) یعنی: این است و جز این نیست که بندگان عالم خدا، خشوع و خشیت از ذات اقدس اله به دل می گیرند. خداوند در مصحف نورانیش وعده فرمود: «یرفع الله الذین امنوا منکم و الذین اوتوا العلم درجات» (۱۱/ مجادله) یعنی خداوند کسانی از شما را که ایمان آوردند و آنانی را که علم یافته اند، بالا می برد. براستی باید پرسید: آیا آنان که می دانند (عالمان) و آنان که نمی دانند (جاهلان) برابرنند؟! «قل هل یتسوی الذین یعلمون و الذین لا یعلمون» (۹/ زمر).

قصد آن ندارم که قلم را در سوگ آن دانش مرد بزرگ بگریانم، که او زنده است، زنده به آثارش که همچنان حیات بخش نفوس مستعداند. تنها چند نکته از سلوک عملی و اخلاقی بزرگ مردی می گویم که آبا و اجدادش همه از اهالی قبیله قبله بودند و خود بیش از ۷۰ سال خالصاً لله در پیشگاه باعظمت تغلین زانوی ادب بر زمین نهاد؛ مردی

که دفاع از مکتب قرآن و اهل بیت را وظیفه ذاتی خود می دانست و تا آخرین روز حیات طیبه اش، دغدغه رفع معضلات علمی مکتب تفسیری معصومین(ع) را داشت (به گواهی آخرین سخنرانی استاد در هشتمین آئین تجلیل از برترین های حوزه دین پژوهی، قم، پنجشنبه ۲۸/۱۳۸۵/۱۰). مردی با انبوه مشغله فکری و دغدغه ذهنی، چنان با طمأنینه و سکینه در محراب مسجد چهارمردان قم به نماز می ایستاد که گویی از هفت دولت دنیا آزاد است و عشقی جز راز و نیاز با معبود ندارد؛ «حالتی رفت که محراب به فریاد آمد». سپس ساده و بی ریا با لبخندی ملیح بر گوشه لبانش، در حلقه جوانان عاشق می نشست و به تکاتک سؤال های نپختن پخته - اما صمیمانه - ایشان فروتنانه پاسخ می داد. رابطه او با جوانان رابطه عاطفی پدر و فرزند را به یاد می آورد، یادآور رابطه استاد با دلبنده شهیدش، عنی معرفت. همدلی و همراهی آیت الله معرفت با نظام اسلامی را از اعتقاد و ارادت ایشان به بنیانگذار کبیر انقلاب در دوران تبعید عراق می توان فهمید؛ دورانی که استاد جوان ما با عشق و عقیده راسخ نظریه استاد عظیم الشان خود در باب ولایت فقیه را برای چاپ در کشورهای عرب زبان، به عربی ترجمه و تحریر کرد. آن مرحوم همواره به بهانه های مختلف ضمن حمایت از نظام، ارادت قلبی خود را به مقام معظم رهبری ابراز می کرد. حالات عارفانه استاد در ایام روضه خوانی دهه فاطمیه که در منزلشان برپا بود، فراموش ناشدنی است. شرح صدر و متانت استاد در مقابل منتقدان و رفتار عالمانه آن بزرگوار در پاسخ به اشکال کنندگان، مثال زدنی است، چنانکه گاه شاگردان از این حوصله استاد به تنگ می آمدند. آری

وز شمار خرد هزاران بیش

از شمار دو چشم یک تن کم

سیره علمی استاد

سیره علمی آیت الله معرفت در تحقیق، تدریس و آموزش، شایسته الگوبرداری است. سلوک علمی استاد از زبان شماری از استادان محقق ایشان، می تواند چراغ راه پویندگان معارف ثقلین و طریق معرفت باشد. گرچه:

تا بگویم شرح آن رشک ملک

یکی دهان خواهم به پهنای فلک

اما به هر روی می توان برخی از ویژگی های علمی استاد را چنین برشمرد:

حوصله و دقت نظر در تحقیق؛ بارها خود فرموده بود؛ تا مدتی روی موضوعی تفکر نکند و در جلسات تدریس

آن را به چالش نکشانند، قلم بر کاغذ نمی برد. وقتی فرمودند: «برای حل مسأله «بطن قرآن» پانزده سال فکرم مشغول بود، تا این که راه حل (اخذ قاعده کلیه از آیه) را پیدا کردم».

برخورد منصفانه با مخالفان: نقادی های استاد در جای جای آثارش بویژه در «صیانه القرآن من التحریف»، «التفسیر و المفسرون» و «شبهات وردود» اگرچه عالمانه است اما هرگز گزنده و نیش دار نیست.

انتقادپذیری و سعه صدر: در سراسر رفتار، گفتار و نوشتار استاد هویدا و پیدا بود. شاگردان و ارادتمندان ایشان جلسه کرسی نظریه پردازی «بطن قرآن» را به یاد می آورند که چگونه بیش از ۱ ساعت به رگبار نقدهای منتقدان پاسخ نظریه گوش فراداده و تا زمان مقرر دم برنیاوردند. جالب آن است که استاد گهگاه از عدم نقد نوآوری هایشان بویژه در «التفسیر الاثری الجامع» گله مند بود.

اصول گرایی در تحقیق: رجوع ایشان در مباحث به اصیل ترین منابع موجود بود. هرچند آرای نو و نظرات تازه را از نظر دور نمی داشت، اما مآخذ کهن و اصیل در دید ایشان جایگاهی ویژه داشت. دیداری تازه از منابع «التمهید» تصدیق این مدعاست.

نیازسنجی و نوآوری: نوآوری های استاد در نحوه دخول، استنباط و خروج از مباحث در پژوهش ها، قابل تأمل است. توفیق در ارائه نظریات پخته و متقن مرهون نیازسنجی دقیق ایشان در موضوعات مغفول مانده و مهجور قرآنی است.

نثر فصیح، فاخر و روان: استقبال وسیع از آثار استاد و قدر آنها نزد خواص و عوام اهل علم مبین این مطلب است. این خصیصه، دایره مخاطبان آثار استاد را گسترده کرد.

مسئولیت پذیری: جایگاه و نقش استاد در نهضت بازگشت به قرآن کم نظیر است. دفاع عالمانه از مبانی تفسیری اهل بیت (ع) و دفع شبهات از ساحت قدسی قرآن و... همه و همه گویای مسئولیت شناسی و مسئولیت پذیری آن مرزبان حقیقی آئین و اندیشه است.

حریت و آزاداندیشی: رویش و پرورش آرای نو در پرتو جسارت عالمانه محقق می شود. شکستن حصارهای کاذب دور برخی رسم ها و اسم ها، فرسنگ ها فاصله با عمل نابخردانه هتک حرمت بزرگان و شکستن قداست

۲۸۴۶

ایشان دارد. تتبع دراز دامن استاد در افکار دیگران و نگاه منتقدان و غیراحساسی به آرای گذشتگان، محور شیوه علمی و پژوهشی ایشان بود.

شاگردپروری: استاد اهتمامی بلیغ به فراهم کردن بستر مناسب برای رشد و بالندگی شاگردان داشت. بذل و سخاوت علمی استاد حکایت از نفس خودساخته و مهذب او می کرد.

سیری در آثار قرآن پژوهی استاد

آثار قرآن پژوهی آیت الله معرفت را به اختصار ذیل برمی شماریم:

۱- التمهید فی علوم القرآن: در ۶ جلد و به زبان عربی است. به حقیقت جامع ترین دوره مباحث علوم القرآن در تاریخ تشیع است. چنان که از عنوان آن پیداست، دربرگیرنده مقدمات ورود به آستان قرآن و فهم تفسیر آن است. امتیاز ویژه آن، پرداخت عمیق و کما هو حق به مباحث است. برخی از مطالب آن عبارتند از: پدیده وحی، کیفیت نزول، نسخ و منسوخ، محکم و متشابه، اعجاز بیانی و بلاغی و موسیقایی قرآن، ... این کتاب در سال ۱۳۶۹ به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی برگزیده شد.

۲- صیانه القرآن من التحریف: در ۱ جلد و به زبان عربی نگاشته شده است. هدف استاد در این اثر دفاع از قرآن و اثبات تحریف ناپذیری آن است. شامل مباحثی است چون: معنای تحریف، تحریف در عهدین، نقد دیدگاه حشویه و دیدگاه اخباریه، نقد نظرات حاجی نوری، ...

۳- التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب: در ۲ جلد و به زبان عربی تدوین یافته است. استاد با نگاهی شیعی و رویه ای انتقادی به اصلاح و تهذیب کتاب «التفسیر و المفسرون» دکتر محمدحسین ذهبی (سنی) پرداخت. کتاب در دفاع از مکتب تفسیری شیعه است. برخی از مباحث آن به قرار ذیل است: واژه شناسی تفسیر و تفاوت آن با تأویل، علوم موردنیاز مفسر، مشروعیت امکان و روش های ترجمه، روش تفسیر بالمأثور، ...

۴- شبهات وردود حول القرآن الکریم: در ۱ جلد و به زبان عربی نوشته شده و به عنوان تکمله و یا در واقع جلد

۷ مجموعه قوریم «التمهید» به شمار می آید. این کتاب چنانکه از نامش پیداست، در مقام زدودن گرد شبهاتی است که

در تاریخ اسلام و بویژه در قرون اخیر از جانب شرق شناسان و بیگانگان و احیاناً مسلمانان ناآگاه بر ساحت زیبای

۲۸۴۵

قرآن نشسته شد. استاد در این کتاب به حدود هزار شبهه پاسخ دادند. برخی از مباحث آن عبارتند از: رد شبهه وجود مصادر برای قرآن، رد شبهه تحت تأثیر بودن قرآن از فرهنگ زمانه، بررسی شبهات وارده بر قصص قرآن، ...

این اثر در سال ۱۳۸۲ به عنوان کتاب سال حوزه برگزیده شد.

۵ - التفسیر الاثری الجامع: طرح تفسیر در ۳۰ جلد و به زبان عربی و با همکاری گروهی از شاگردان استاد بوده،

اگرچه تنها ۲ جلد از آن در زمان حیات ایشان به زیور طبع آراسته شد. استاد در این اثر قدم در راهی سخت نهاد تا با شجاعت به نقد مجامع روایی تفسیر و تفاسیر اثری بپردازد. جلد اول آن شامل سوره حمد است.

۶ - تفسیر و مفسران: در واقع برگردان فارسی «التفسیر و المفسرون» با اضافاتی بر اصل کتاب است که توسط دو

تن از شاگردان مؤلف، در ۱ جلد به انجام رسید.

۷ - تفسیر موضوعی قرآن؛ تنزیه انبیا، از آدم تا خاتم: در ۱ جلد و به فارسی عرضه شده است. سلسله مباحث

درسی استاد است که به همت شاگردان در ۲۶ جلسه به چاپ رسید. شامل مباحثی است چون: عصمت پیامبران،

سهو نبی، آیات متشابه درباره پیامبر اسلام(ص)، ...

۸ - مصونیت قرآن از تحریف / تحریف ناپذیری قرآن: دو ترجمه از کتاب «صیانه القرآن من التحریف» هستند.

«مصونیت قرآن از تحریف» تلخیص و برگردانی است از شهید حجت الاسلام محمد شهرابی و «تحریف ناپذیری

قرآن» ترجمه کاملی است که توسط حجت الاسلام دکتر نصیری با اضافات و ملاحظات جدید استاد صورت

پذیرفت.

۹ - آموزش علوم قرآنی: به فارسی و ۱ جلد است. با زبانی ساده و روان برای تدریس در سطوح اولیه دانشگاه،

حوزه و کانون های قرآنی در ۲۲ درس به رشته تحریر درآمده است. عناوین زیر از مباحث آن است: آشنایی با علوم

قرآنی، نزول قرآن، کاتبان وحی، ...

۱۰ - آموزش علوم قرآن (ترجمه التمهید فی علوم القرآن): برگردان فارسی التمهید است که در ۱۳۸ درس سامان

یافت. برای تناسب بیشتر آن با کلاس های آموزشی، تقسیم مطالب و موضوع های ترجمه تفاوت هایی صوری و

شکلی با اصل کتاب دارد.

۱۱- تاریخ قرآن: در ۱ جلد و به فارسی نگاشته شد. به نوشته ناشر آن - سمت - اثر فوق به عنوان منبع اصلی درس تاریخ قرآن دانشجویان رشته الهیات، شاخه علوم قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی به ارزش چهار واحد درسی تدوین شده است. برخی مباحث آن عبارتند از: قرائات سبع، دفع شبهه تحریف، ترجمه قرآن،...

۱۲ - علوم قرآنی: به فارسی و ۱ جلد است. در مقدمه آن آمده است: «کتاب حاضر در حقیقت، خلاصه و بازنویسی از شش جلد کتاب التمهید فی علوم القرآن و نیز کتاب صیانه القرآن من التحریف است» که تناسب با سطوح عمومی حوزه و مقطع کارشناسی دانشگاه دارد.

۱۳- معارفی از قرآن (سلسله درس های تفسیر موضوعی قرآن): به فارسی و در ۱ جلد تدوین شده است. اصل آن سلسله مباحث استاد و در ۲۱ جلسه در جمع گروهی از طلاب حوزه علمیه قم بود. شامل مباحثی است چون: توحید، قضا و قدر، شفاعت، توسل، تبرک، عالم ذر،...

۱۴- تناسب آیات: در ۱ جلد و به زبان فارسی است. در واقع ترجمه ای است اقتباسی از جلد پنجم «التمهید» که توسط شیخ عزت الله مولائی نیا همدانی صورت گرفت. برخی از فصول ۹ گانه کتاب عبارتند از: تناسب و تناسق معنوی در قرآن کریم، اقسام فواصل در قرآن، وجود سجع در قرآن،...

لازم به یادآوری است که هدف ما تنها سیری گذرا در آثار قرآن پژوهی آیت الله معرفت بود نه برشمردن همه آثار مختلف اسلامی ایشان. بدیهی است که بر عناوین فوق باید آثار فقهی، اصولی، علوم مختلف اسلامی و نیز بسیاری از مقاله های استاد را افزود. حضرت آیت الله معرفت در دوران حیات طیبه خود به طرح چند نظریه بنیادین قرآنی پرداخت که سخت مورد توجه محافل قرآن پژوهی قرار گرفت؛ نظریه هایی چون «بطن قرآن»، «نسخ مشروط» و «چینش آیات در سوره های موافق نزول».

والسلام علیه یوم ولد و یوم مات و یوم یبعث حیاً

منابع:

۱ - قرآن کریم

۲ - معجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، محمدفؤاد عبدالباقی

۲۸۴۹

۳- خادمان نشر قرآن کریم (هفت دوره اول)، چاپ اول، مؤسسه نمایشگاه های فرهنگی ایران

۴- در آستان جانان (مروری بر زندگی، شرح حال و عملکرد خادمان برگزیده قرآن کریم) چاپ اول، نشر دستان

۵- مجله گلستان قرآن، ش ۱۹۹، اسفند ۱۳۸۳، ویژه آرا و اندیشه های آیت الله معرفت